

גם אנחנו חוקרים:

השתלמות מוסדית למורי אחוה ב"דרכי המחקר האיכותי"

איתן ישראלי

מבוא

בשלהי קיץ תשנ"ג רעשה הארץ, ובמיוחד עולם החינוך, בסיסמה שהידהדה באמצעי התקשורת: "החינוך עולה כיתה!" מודעות גדולות לציבור ומאמרי מערכת בכתבי-עת חינוכיים בישרו על **ההשתלמות המוסדית**, כמנוף להשבחת איכות החינוך וכגורם אשר יזרז את המהפכה החינוכית שעליה הצהירה הממשלה בקווי-היסוד, עם היבחרה שנה קודם לכן.

ההשתלמות המוסדית אמורה היתה לחול גם על המכללות והסמינרים. בחוזר של א' בן-שבת, מזכ"ל הסתדרות המורים, נאמר ש"מטרתה היא לשפר את תהליך הכשרת עובדי-הוראה בדרך של פיתוח צוות והתפתחות הפרופסיה של מכשירי מורים, תוך כדי למידה הדדית ושיתוף בניסיון המצטבר". עוד נאמר, ש"ההשתלמות תיתן מענה לצרכים המשותפים של מערכת ההכשרה, ובכלל זה שיפור תהליכי ההוראה, ההדרכה וההתנסות המעשית, ולצרכים הספציפיים של המוסדות על-פי התמחותם המקצועית ואוכלוסיות-היעד שלהם."

עם שהחוזר יצא בעיצומה של שנת הלימודים (ב-17 במאס 1994), מכללת אחוה כבר החלה בהשתלמות מוסדית בנושאים אחדים. אחד מהם - השתלמות ב"דרכי המחקר האיכותי". הצורך בנושא ספציפי זה לא אותר מלכתחילה, אלא ביטא צורך רחב של המכללה לערוך מחקרים ולהכשיר את עובדי המכללה לשם כך. נציג המכללה, ד"ר יעקב גרוס, הבהיר כי המוסד עובר אקדמיזציה ויש צורך בעשיית מחקר. אמנם יש מורים אחדים שעושים זאת, אבל יש תחושה אצל אחרים שהמחקר ה"רגיל" אינו מוכר דיו וגם אינו מאפשר לעסוק בכל הנושאים. אצל רבים נתפש המחקר כעול וכחובה, ולאנשים אין כלים לעשותו אלא אם כן יקבלו הדרכה במיומנויות המחקר. נושאים יש למכביר, וגם רצון טוב.

פגישת היכרות שנערכה בראשית ינואר 1994, הובילה - כעבור שבועיים - לגיבוש כתוב של תוכנית ההשתלמות ב"דרכי המחקר האיכותי". יצחק בן-ששון הודיע למורים, כי "השתלמות מוסדית בנושא המחקר תיפתח ב-1.2.94 ושהמשתתפים ילמדו את דרכי המחקר האיכותי ויקבלו הנחייה קבוצתית ואישית, שתוביל אותם להגשת הצעת מחקר במכללה (לא חובה). רוב המורים ביקשו את נושא המחקר להשתלם בו. הפגישות יתקיימו אחת לשבועיים, בתאריכים נקובים."

כך הוגדרו **מטרות** ההשתלמות:

1. המשתתפים ירעננו את ידיעתם בנושאי מחקר במדעי החברה וההתנהגות.
- ידעה נרכשת זו אמורה להביא את המשתתפים לשליטה בחומר, באופן שיאפשר להם להכין (ולבצע) מחקר, בשלב מאוחר יותר של ההשתלמות ולאחריה.
2. המשתתפים ילמדו את מרכיבי המחקר האיכותי ויכירו מקרוב את סוגיו, כגון: מחקר אנתרופולוגי/אתנוגרפי; מחקר-השתתפות; מחקר היוריסטי-פנומנולוגי; מחקר שדה. ידעה נרכשת זו אמורה להביא את המשתתפים לשליטה בחומר באופן שיאפשר להם להכין (ולבצע) מחקר בשלב מאוחר יותר של ההשתלמות ולאחריה.
3. המשתתפים יקראו מחקרים איכותיים וילמדו להכין הצעת מחקר איכותי. ההצעות תיבחנה במשותף ותסייענה למשתתפים לתכנן ולהפעיל מחקר איכותי, מיד או לאחר זמן.

ראשי הפרקים של ההשתלמות היו:

- א. דרכי החקירה והמחקר במדעי החברה וההתנהגות - כללי.
- ב. המחקר האיכותי לסוגיו.
- ג. מחקר-השתתפות.
- ד. ביצוע ראשוני, לשלביו, של מחקר-השתתפות.
- ה. מחקר היוריסטי-פנומנולוגי.
- ו. בחינה של הצעות מחקר של המשתתפים וסיוע בביצוע תחילי של מחקר איכותי על-ידם.

דרכי העבודה התבססו על -

1. הרצאות בכיתה של המנחה; קריאת חומר חובה בבית; עשיית מחקר, לשלביו; מתן דיווחים בכיתה; דיון בהצעות מחקר.
2. מראשית פברואר ועד לשלהי חודשי יוני נערכו עשר פגישות, שהשתתפו בהן עשר מורות ומורה, אחת לשבועיים, במשך ארבע שעות בכל פגישה.
3. המטרה ש"ההשתלמות תיתן מענה לצרכים ספציפיים של המוסד", שהובאה לעיל, מצאה כאן את ביטויה המעשי. "דרכי המחקר האיכותי" נועדו לפתוח פתח חדש למורי המכללה, פתח לעיסוק בלתי-נפרד מעבודת מורים ומדריכים במכללה להכשרת מורים.

המחקר האיכותי מהו?

אחת ההגדרות של מחקר איכותי אומרת, שזוהי גישה **אינדוקטיבית**, המתבוננת וחוקרת הן את המערכת של היחיד והן יחסי-גומלין חברתיים. היא מתבססת על נתונים הנשאבים מריאיונות, מתצפיות (כולל ב'עצמי') ומחומר כתוב.

מטרת ההתבוננות והמחקר יכולה להצטמצם לתיאור שיטתי של תופעות אמפיריות ואחרות (רוחניות, נפשיות). היא יכולה גם לנסות לבנות תיאוריה המעוגנת יותר בנתונים גופם ופחות בהשערות לאימות של תיאוריות מוכנות ומוכרות.

מדובר על גישה מערכתית (SYSTEMIC) הבודקת מערכת חברתית דינמית ונטורליסטית ומנסה לגלות ולהבין את יחסי-הגומלין שבין 'השחקנים הראשיים' ו'שחקני-המשנה', אלה הפועלים במערכת באופן פורמלי ובלתי-פורמלי. אין היא צריכה להתחיל את בדיקתה (חקירתה) על-פי השערות מוכנות מראש. לחוקרים יש סקרנות רבה לגלות כל מה שניתן לגלות, לא כדי לאמת תיאוריה מוכרת, אלא כדי להכיר ולהבין את מה שנבדק, ולעומק.

שום חומר אינו נפסל על הסף. השלבים הראשוניים של איסוף החומר מאופיינים באגירה של כל מה שניתן להשיג בנושא או בתחום הנחקר.

דרכי איסוף החומר הן: ריאיון, תצפית-משתתפת, קריאה וניתוח של סיכומי ישיבות ואירועים, התבוננות בעצמי, כתיבת יומן, קריאת ספרות יפה הרלוונטית לנושא הנחקר, גביית עדויות והתרשמויות, שאיבת מידע מצילומים, מתמונות ומביטויי אמנות פלסטית, לימוד של אמנות-עם. (FOLK CULTURE) הדגש הוא על איסוף שיטתי של חומר מסיטואציות 'חיות'.

ההבדל העיקרי שבין גישה ניסויית-כמותית לבין גישה איכותית הוא בכך, שהגישה הראשונה מתבססת על שימוש במתודות כמותיות, כדי לאמת תיאוריה נתונה או כדי לבדוק את המשתנים האחראים לתוצאות של הניסוי. הגישה האיכותית אוספת נתונים, משווה אותם ללא הרף, יוצרת קטגוריות-תוכן ומביאה לבסוף לתיאוריה-מעוגנת-בשדה, (GROUNDED THEORY) המסבירה ומנבאת את ההתנהגות בנושא הנחקר.

הבדלים אחרים שבין הגישה הכמותית לבין הגישה האיכותית הם במדגם (ומכאן בשאלת התוקף והמהימנות), בדרך ניתוח הנתונים ובכתיבת הדו"ח הסופי. עם זאת, יש חוקרים המשלבים את המתודולוגיה הכמותית עם המתודולוגיה האיכותית. לדוגמה: שילוב של ריאיונות-עומק, תצפית-משתתפת וניתוח איכותי של החומר - עם ריאיונות מובנים וניתוח כמותי-סטטיסטי. תחום חינוכי המתאים לכך במיוחד הם מחקרי הערכה ומעקב אחר תכניות חינוכיות וקהילתיות.

בארץ, כמו בעולם, המחקר האיכותי טרם קנה אחיזה איתנה אצל החוקרים אבל הוא מתפתח וכובש גזרה אחר גזרה באקדמיה ומחוצה לה. דוגמה מאלפת לחולשתו היא העובדה שאין למחקר האיכותי מלת-קוד משלו בספריות אקדמיות, כולל זו של מדעי החברה וההתנהגות במכון סאלד. בעת ובעונה אחת, חיפוש שלא באמצעות מלת-קוד ייחודית מגלה מחקרים רבים שנעשו בארץ בשימוש של דרכי המחקר האיכותי. בארצות-הברית התפתח התחום הזה ויש לו ספרות ענפה, כתבי-עת, כנסים מקצועיים, קורסים אקדמיים ומומחים.

מהלך פגישות העבודה בהשתלמות

בפגישה הראשונה נעשתה היכרות בין המשתתפים, תיאום ציפיות, נקבעו דרכי עבודה. ניתנה סקירה קצרה על המחקר האיכותי ותוכננה הפגישה הבאה, כולל מטלותיה.

סוכם כי יינתן יעוץ אישי לכל מי שיש בידו הצעת מחקר או שמתכנן אותה בקרוב. הובעה תקווה מצד מנהל המכללה שהמשתתפים אכן יכינו הצעות מחקר ואף ייגשו לביצוען.

בפגישה השנייה עסקנו במושגי-יסוד של מחקר חברתי/פסיכולוגי. כל אחד ניסח בעיה למחקר ועליה תירגלנו את מושגי היסוד הללו. בכך החלה להיווצר תשתית משותפת של ידע בדרכי המחקר בכלל. בשלהי הפגישה החלה אחת המשתתפות בדיווח על "מחקר-השתתפות (PARTICIPATORY RESEARCH)", חומר שניתן לה.

המשתתפים קיבלו לקריאה בבית פרק ראשון בטקסט העברי, שליווה אותנו במהלך ההשתלמות.

הפגישה השלישית הוקדשה כולה למחקר-השתתפות. ניתן דיווח מפורט על-ידי משתתפת והשלמות על-ידי המנחה. המשתתפים נתבקשו לאתר בעיה מן המכללה שיכולה לשמש בסיס למחקר-השתתפות. בעיה זו אותרה ונוסחה, והחברים נתבקשו לעבוד בצוותים ולרשום איזה חומר יש לאסוף כדי להתקדם במערך מחקר זה. נאספו שאלות רבות ונוצר אינוונטר (מצאי) גדול.

ניתן פרק נוסף לקריאה בבית, מתוך הטקסט העברי.

הפגישה הרביעית החלה בבירור מהו 'האיכותי' במחקר האיכותי? התבססנו על חומר הקריאה ורשמנו נקודות אחדות, מודגמות. במסגרת מחקר-ההשתתפות, שמענו דיווחים של משתתפים אחדים על שיחות שערכו וחומר שאספו. הגבנו על הדיווחים וניסינו לפרשם ולייצגם בכתיבה. בחלק השלישי של הפגישה העלו משתתפים אחדים נושאים למחקר, ואלה נידונו בהרחבה על-ידי הקבוצה. ניתן חומר נוסף לקריאה מתוך הטקסט העברי.

בפגישה החמישית נוצרו שלושה צוותים. כל צוות נתבקש להכין שאלות לריאיון אינדיבידואלי ולריאיון קבוצתי, במסגרת מחקר-ההשתתפות. בחלק הראשון של הפגישה הוכנו השאלות ובהמשך נערכו שני ריאיונות של שני צוותים. על כל ריאיון ניתן משוב מפורט מפי חברי הקבוצה. החומר הנאסף הולך וגדל וממתין לניתוח ראשוני.

בפגישה השישית היתה התייחסות לחומר הריאיונות מן הפגישה הקודמת. וכך התנהלו הדברים: חולקו הפרטיכולים הכתובים בכתב-יד והחברים נתבקשו להגיב עליהם. התגובות כללו הערות הן לשאלות ולתשובות (התוכן), הן לאופן העמדת השאלות ומתן התשובות (התהליך), והן לכתיבת הפרטיכול (הדוקומנטציה). בשלב זה חולקו הפרטיכולים המודפסים והשוותה היכולת לעסוק בהם בהשוואה לכתב-היד.

בחלק השני כתבו המשתתפים כל מה שיש להם לומר על הנושא שנבחר למחקר-ההשתתפות, ובדקו זה עם זה אם מה שכתבו מקובל גם על עמיתיהם.

בשלב זה יכול היה המנחה לשבץ את העבודה שנעשתה, במסגרת הייחודית של המחקר האיכותי. חולק פרק נוסף לקריאה, מתוך הטקסט העברי.

הפגישה השביעית הוקדשה לניתוח תוכן. עבדנו יחד, בעזרת שקפים, צעד אחר צעד, ונתנו שם/כותרת לכל פריט. לאחר עבודה קפדנית מצאנו מספר קטגוריות ומטאפורה אחת. פעולה זו הדגימה את הקושי שבניתוח תוכן במחקר האיכותי, מצד אחד, ואת הפוטנציאל המחקרי העשיר המצוי בטכניקה זו, מהצד השני.

הפגישה השמינית נחלקה לשניים. בחלק הראשון חזרנו אל קטגוריות-התוכן שגובשו קודם-לכן והוספנו להן חומר שנאסף על-ידי המשתתפים. עלו קטגוריות חדשות ו'התמלאו' קטגוריות קיימות. בחלק השני הציג המנחה את הגישה ההיוריסטית-פנומנולוגית והציע שכל משתתף ינסח נושא למחקר, בשימוש בגישה זו. חולקו הפרקים האחרונים של הטקסט העברי.

בפגישה התשיעית דיווחה משתתפת על הכתיבה האתנוגרפית, בהתבסס על חומר הקריאה העברי. המנחה נתן השלמות מפורטות, תוך קישור כל מרכיב של הכתיבה אל העבודה שעשינו עד כה בהשתלמות. חזרנו אל המחקר ההיוריסטי ומשתתפים אחדים הציעו נושאים אישיים למחקר בגישה זו.

הפגישה העשירית והאחרונה עסקה בשלושה נושאים. ראשית, הציג המנחה מחקר-השתתפות שערך באוסטרליה וניתח כל מרכיב: הצורך במחקר וקביעת הנושא, איסוף החומר, ניתוחו, שימוש בקבוצות לימוד מקומיות, הדיווח בכתב. בחלק השני סיכמנו את מחקר-ההשתתפות שעשינו עד כה והצבענו על הצורך בכיוונים אחרים. לבסוף, נעשתה שיחת סיכום וניתן משוב מפורט מפי החברים.

לסיכום פגישות העבודה:

1. נבחרה גישה אחת של מחקר איכותי לשם לימוד מפורט ועבודה אישית וקבוצתית במסגרת ההשתלמות. מחקר-ההשתתפות נמצא מתאים במיוחד, משום שמשעה שאותר נושא למחקר זה, הוא גרף עמו את כל המשתתפים והיה אקטואלי ומשמעותי בכל שלב של עשיית המחקר. גישה זו איפשרה לכל החברים להיות שותפים, שכן כשמו כן הוא.
2. היה צורך לתרגל, אחד לאחד, כל מרכיב בגישה זו. קריאה בחומר, כולל דיווח ודיון בכיתה, לא די בהם כדי "לחוש את הדברים באצבעות. (HANDS ON)"
3. הגישה השנייה שהוצגה, ההיוריסטית-פנומנולוגית, מציעה כיווני מחקר נוספים, אישיים ומעמיקים. לא תירגלנו אותה עדיין והיא מזומנת ליישום בעתיד הקרוב או הרחוק.
4. וזהו המשוב שנתקבל בפגישה האחרונה:
 - (א) הנושא חדש ומעניין ופותח פתח למחקר מסוג אחר;
 - (ב) הסדנה נוהלה ברוח לימודית טובה, שיטתית, פתוחה וגמישה;
 - (ג) נוצרה אווירת-צוות תומכת ונעימה, שהיתה גורם מסייע להתכנסויות;
 - (ד) התעורר 'תיאבון' להמשך הלימוד בנושא זה, כולל התקדמות לעבר עשיית מחקרים איכותיים.

רשמים אישיים

א.

כבר דובר על בעיית היכולת והנטייה של עובדי מכללות לעשות מחקר. תופעה קרובה היא בקרב מורים באוניברסיטאות, שרואים את מלאכת ההוראה עיקר ואת מלאכת המחקר משנית. סיבה אחת לכך היא תפישת המחקר הכמותי-אמפירי כדרך קשה, לא תמיד מעניינת, הדורשת התמצאות בסטטיסטיקה ובדיווח לפי כללים נוקשים. ואם תהליך המחקר יכול להיות מעניין, הרי כתיבתו היא עבודה מייגעת ולעתים משעממת. שלא לדבר על כך שממצאי המחקר הכמותי-אמפירי יכולים להיות אימות של תיאוריה מוכרת וייתכן שאין בממצאים חידוש רב. למעשה, התיאוריה העומדת לאימות מכתובה את ההשערות ואת לשון המחקר כולו, ויש סכנה שחומר חדש שיגיע לשולחנו של החוקר 'לא יהיה רלוונטי', ולכן ייפסל. בקצרה, לא כל נושא מתאים למחקר ודרך המחקר עצמה מציבה מכשולים. אלה ואלה מערימים קשיים בדרכו של עובד המכללה, ברצותו לגשת למחקר.

כל שנאמר כאן, עלה בפגישות ההשתלמות בדרך זו או אחרת. יש רתיעה מלחקור ולעתים יש הבטחות של רצון טוב, שאינן מתממשות.

בפרצה רחבה זו נכנס המחקר האיכותי. מחקר-ההשתתפות מזמין מחקר קבוצתי ו'דמוקרטי'. כל אחד יכול לחקור. כל אחד חוקר בדיעבד, בשעה שהוא שותף לניסוח נושא המחקר ולאיוסף החומר. לגבי ניתוח החומר, לא כל אחד חייב, אבל כל אחד יכול. בגישה ההיוריסטית-פנומנולוגית, נפתח פתח לנושאים שקודם לא היו 'ראויים' או לא 'מתאימים' למחקר. יש אפשרות להתבוננות עצמית מעמיקה, תוך בדיקה של תופעה אנושית על כל היבטיה, ללא צורך במדגם סטטיסטי או בתיאוריה מוכרת. עולים נושאים בעבודת המכללה, שקודם לא היה אפשר לחקורם ועתה הם 'מעוררים תיאבון' לחוקרם. התעוררות כזו קרתה לנו במחקר-ההשתתפות שעסק במכללה. הנושא העסיק את כולם; לכל אחד היה מה לומר עליו; רצו לדעת עליו יותר ממקורות שונים; ביקשו לנתח את החומר כדי לראות לאילו כיוונים מוביל הניתוח.

ב.

ניסיון המנחה בניהול השתלמות מוסדית מוגבל להשתלמות מדווחת זו. רושם אישי מרכזי שעלה אצלו הוא התנהגות המשתתפים בעת הפגישות. כידוע, כל קבוצה לומדת יוצרת את לכידותה או את רפיסותה; חושפת בתוכה מנהיגות של 'תלמידים' מול מנהיגות של 'המורה'; יוצרת 'כללי משחק' ייחודיים משלה כל עוד אין היא פועלת בתנאי לחץ שאינה יכולה לעמוד בהם.

קבוצת המשתלמים המדוברת יצרה את 'כללי המשחק' שלה כלהלן: ראשית, נדרש לה זמן רב, במהלך כל פגישה, לשוחח על דא והא, כדי להפיג מתיחות לימודית וכדי לחזק את השורות מתוך מניע חברתי מובהק. שנית, היתה התנגדות ל'שיעורי-בית' והעבודה נעשתה בפגישות עצמן. שלישית, נוצרה מנהיגות פנימית של אלה שהיו מעורבים בעבר או בהווה בעריכת מחקרים איכותיים. דבריהם נשמעו בקשב רב ולהערותיהם היה משקל גדול. רביעית, בכל שלב של קריאת הטקסט העברי היתה התנגדות להסתמך עליו בלבד. בוטא רצון לתרגל, להתנסות, לראות בעין 'כיצד עושים זאת'. חמישית, המנחה יצר מסגרת של דיווח קבוע על מהלך הפגישות ותזכורת מה תהא התוכנית בפגישה הבאה. דיווח זה, שנשלח בדואר לקראת הפגישה הבאה, הוכיח עצמו כתומך, ידידותי, ומשאב למידה לעצמו. שישיית, המנהיג בקרב המשתתפים היה זה ששימש נציג ההנהלה מצד אחד, ופעיל עקבי וקבוע בפגישות מצד שני. עזרתו ותמיכתו היו בסיס נאמן שעליו ניתן היה לבנות את 'עץ ההשתלמות'.

ג.

הקושי הגדול בהשתלמות זו התגלה בדו-ערכיות של המשתתפים כלפי עשייה בפועל של מחקר. זאת, למרות שניתנו 'דחיפות' מצד המנחה; למרות שהיה נהיר שמחקר יקדם את מטרות המכללה בכלל ואת הסקטורים שבהם פועלים המשתתפים, בפרט. ההתנגדות לעשות מחקר נמהלה אמנם בהפתעה החיובית שניתן לעשותו ובאופן שונה מהמוכר עד כה, אבל לא היה די בכך. מצב מוכר זה צריך להדליק נורת אזהרה אצל קברניטי המכללה, שלא די לדבר על הצורך, אלא צריך לעשות משהו כדי שצורך זה יופנם ואף יתחיל להתבצע.

מסקנה אפשרית אחת, שצריך לתכנן המשך להשתלמות הנוכחית, וזאת כדי לחזק את הרושם הקיים וכדי לזרז תהליכי מימוש.

קריאה מומלצת:

א' ישראלי, המתודולוגיה האיכותית והתיאוריה-המעוגנת-בשדה. 1980,
נ' צבר בן-יהושע, המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה. תל-אביב 1990, מסדה .

I. Dey, **Qualitative Data Analysis, A User's Friendly Guide for Social Scientists**,
London & New York 1993, Routledge.

G. Glesne, A. Peshkin, **Becoming Qualitative Researchers, An Introduction**, London
1992, Longman.

McCall-Simmons, **Issues in Participant Observation, A Text & Reader**. Reading,
Massachusetts 1969, Addison-Wesley Pub. Co.

Participatory Research, An Introduction, New Delhi 1982, Society for Participatory
Research in Asia.

H. F. Wolcott, **Writing Up Qualitative Research**, London 1990, Sage.